

УДК 352:911.3(477)«19»

Історичні науки. Історія України

Мацюцький Віктор Миколайович

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця,

Харків, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

Анотація. Розкрито еволюцію сільської громади Лівобережної України в першій третині ХХ ст. Показано основні тенденції її трансформації під час століпінської реформи, у революційний період і пореволюційні роки.

Ключові слова: сільська громада, передільна громада, общинна форма землеволодіння, подвірна громада, подвірна форма землеволодіння, земельна громада.

Мацюцький Віктор Николаевич

Харьковский национальный экономический университет имени Семена

Кузнеця, Харьков, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ СЕЛЬСКОЙ ГРОМАДЫ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ТРЕТИ ХХ В.

Аннотация. Раскрыта эволюция сельской громады Левобережной Украины в первой трети ХХ в. Показаны основные тенденции её трансформации во время столыпинской реформы, в революционный период и послереволюционные годы.

Ключевые слова: сельская громада, передельная громада, общинная форма землевладения, подворная громада, подворная форма землевладения, земельная громада.

Matsiutskyi Viktor

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, Ukraine

THE EVOLUTION OF THE LEFT-BANK UKRAINE RURAL HROMADA IN THE FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstraction. The evolution of the Left-Bank Ukraine rural *hromada* in the first third of the twentieth century has been traced. The main tendencies of its transformation during Stolypin's reforms, revolutionary period and post-revolutionary years have been demonstrated.

Keywords: rural *hromada*, *peredilna hromada*, communal form of landowning, *podvirna hromada*, *podvirna* form of landowning, land *hromada*.

У житті України довго мала велику вагу сільська громада. Сільську громаду слід розглядати як важливе явище. Завдання науковців полягає в тому, щоб усебічно її вивчити.

У пострадянський час українські науковці активно вивчали сільську громаду. Доробок сучасних дослідників включає праці Володимира Калініченка, Андрія Гурбика, Вячеслава Анісімова, Ірини Кривко, Василя Інкіна, Алли Лохматової, Олега Приймака, Ганни Калініченко, Вячеслава Калініченка та інших учених [1–12]. Але рівень вивченості сільської громади ще недостатній.

На сільську громаду впливали умови різних історичних періодів, у яких вона існувала. Громада еволюціонувала. Її еволюція становить інтерес. Але в ділянці вивчення цього процесу зроблено ще мало. Наявну прогалину слід заповнити.

Мета цієї статті – розкрити в загальних рисах еволюцію сільської громади Лівобережної України в першій третині ХХ ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють Лівобережний Лісостеп. Під Лівобережним Лісостепом розуміється регіон, котрий у дореволюційну добу, революційний період і перші пореволюційні роки охоплював терени Харківської та Полтавської губерній і південну частину території Чернігівської губернії, пізніше – терени Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Кременчуцької, Лубенської, Роменської, Прилуцької й Ніжинської округ.

На самому початку ХХ ст. сільська громада була адміністративною одиницею й поземельною спілкою. Як адміністративна одиниця вона виконувала фіскальну й поліцейську функції, як поземельна спілка – вела поземельну та сільськогосподарську діяльність [13, с. 27, 39, 216].

Андрій Гурбик висунув положення, згідно з яким під час столипінської аграрної реформи сільська громада розпалася. Правда, науковець поминув адміністративний бік сільської громади. Висунуте А. Гурбиком положення стосується поземельної спілки [14, с. 209]. Зі сказаного випливає, що є підстава висвітлити поземельний бік сільської громади Лівобережної України.

На Лівобережжі селяни володіли землею у двох формах: общинній і подвірній. Перед початком столипінської реформи на Лівобережжі переважала подвірна форма землеволодіння. Однак у Харківській губернії панівною формою землеволодіння була общинна. За даними Павла Зирянова, 1905 р. общинна форма землеволодіння охоплювала 94,6% селянських земель Харківщини [13, с. 36–37]. У Полтавській губернії питома вага общинної форми землеволодіння була невеликою. Тут панувало подвірне землеволодіння. За даними П. Зирянова, 1905 р. подвірна форма землеволодіння охоплювала 85,4% селянських земель Полтавської губернії [13, с. 36–37]. На півдні Чернігівської губернії общинного землеволодіння не існувало [15, с. 4].

Залежно від того, у якій формі селяни володіли землею, сільські громади поділялися на передільні й подвірні.

За общинної форми землеволодіння громаді як цілому належало право розпоряджатися землею, а селянські господарства мали тільки право користуватися (господарства розпоряджалися землею лише в окремих випадках і тільки з дозволу громади). Наявний земельний фонд громади був досить стабільним, тимчасом як склад селянських родин під впливом різних чинників змінювався. Звідси періодично виникала потреба переділити землю з розрахунком на новий склад родин. Громада проводила переділи. [16, с. 25–27; 17, с. 38, 39].

Наслідками проведення переділів землі були черезсмужжя і дрібносмужжя. Черезсмужне розміщення малих за розмірами орних ділянок робило єдиною прийнятною формою сівозміни громадську форму. Застосовували трипільну сівозміну. Громадяни мали засівати свої ділянки озимого і ярового полів відповідними культурами, а ділянки парового поля

залишати незасіяними. Громада повинна була забезпечувати дотримання сівозміни всіма громадянами. Орні ділянки, розподілені між окремими господарствами, періодично переходили на певний час у громадське користування. Нестача пасовищних угідь змушувала селян виганяти худобу на пар і стерню. За умов черезсмужжя й дрібносмужжя, коли пар і стерню можна було використовувати лише як громадські пасовища, громада регулювала користування цими пасовищами. Частина угідь – вигони, інколи ліси, луки, рілля – постійно перебувала в громадському користуванні (у спеціальній літературі для позначення таких угідь уживають термін «альменда»). Якщо була можливість збільшити земельний фонд, громада купувала чи орендувала землю [13, с. 39; 16, с. 19–20, 25, 27; 17, с. 39; 18, с. 143; 19, с. 236, 241].

За подвірної форми землеволодіння селянські господарства розпоряджалися землею і постійно користувалися одними й тими ж земельними ділянками. Подвірна громада не проводила переділів землі. Однак брак однієї функції не означав браку інших. Подвірне землеволодіння, як і общинне, відзначалося черезсмужжям, дрібносмужжям. Подвірна громада забезпечувала дотримання громадянами сівозміни, регулювала користування громадськими пасовищами, якими періодично ставали на певний час індивідуальні орні землі. І в подвірній громаді була альменда. Нарешті, слід відзначити, що й у районах з переважанням подвірної форми землеволодіння громади купували та орендували землю [13, с. 39; 18, с. 118, 122, 144; 20, с. 106–107; 21, с. 91–94].

Абстрагуючись від специфіки общинного землеволодіння, потрібно підкреслити, що поземельна й сільськогосподарська діяльність громади, існування поземельної селянської спілки великою мірою пояснювалися дією таких чинників, як черезсмужжя, дрібносмужжя, малоземелля, альменда.

Однією з головних цілей столипінської реформи було створення хуторів і відрубів. Хутірська й відрубна системи являли собою різновиди подвірної форми землеволодіння. Хутірський різновид відрізнявся від черезсмужного тим, що селянське господарство мало землю в одному місці, його садиба розміщувалася на цій земельній ділянці. За відрубної системи, як і за хутірської,

селянське господарство мало землю в одному місці. Садиба ж відрубного господарства розміщувалася в селі. Створення хуторів і відрубів усувало умови, потрібні для існування поземельної селянської спілки. Під час столипінської реформи поземельна спілка розпадалася. Вихід селян із громади на хутори й відруби означав розпад поземельної спілки.

Однак хибно було б думати, що на Лівобережній Україні сільська громада, як поземельна спілка, перестала існувати. На хутори й відруби з громади вийшла менша частина селян. За даними Наркомзему УСРР, до 1917 р. в Харківській губернії громаду залишило 22,5% селянських господарств, у Полтавській – 12,9%, у Чернігівській (даних щодо південної частини Чернігівщини немає) – 4,2% [22, с. 27].

Володимир Калініченко висунув положення, згідно з яким після захоплення влади більшовиками діяльність сільської громади була паралізована. Погляд Володимира Калініченка чітко передає уривок із його праці: «Сільська громада до революції виконувала функції низової адміністративної одиниці. Органами громади був сход домогосподарів і обраний ними сільський староста. Після революції адміністративні функції сільської громади передали сільраді, посаду старости ліквідували. Окрім того, обмеження виборчих прав для заможної верхівки села не давало можливості використати, не порушуючи закону, збори виборців для вирішення тих громадських питань, які раніше вирішував сход. Отже, діяльність сільської громади була паралізована» [1, с. 126–127]. Зрозуміло, що Володимир Калініченко поминув поземельний бік сільської громади. Висунуте науковцем положення стосується її адміністративного боку.

Загальновідомо, що невдовзі після захоплення влади більшовики запровадили продовольчу розкладку. Вячеслав Калініченко навів у своїй праці факти, які переконливо свідчать, що під час «воєнного комунізму» сільська громада допомагала більшовикам заготовляти сільськогосподарські продукти (частина цих фактів стосується Лівобережного регіону) [9, с. 69, 70]. Отже, вона

далі виконувала фіскальну функцію. Вячеслав Калініченко показав хибність погляду Володимира Калініченка.

Але з позицією Вячеслава Калініченка теж не можна погодитися. Науковець висунув положення, згідно з яким протягом «1917–1921 рр. спостерігався процес трансформації сільської громади в земельну» [9, с. 31]. Вячеслав Калініченко наголосив, що в дореволюційний період «сільська громада була адміністративною одиницею» [9, с. 59]. З погляду його логіки фіскальна й поліцейська функції були атрибутами сільської громади. Але сам Вячеслав Калініченко показав, що під час «воєнного комунізму» сільська громада далі виконувала фіскальну функцію. Під цим кутом зору вона не відрізнялася від сільської громади дореволюційної доби. Виходячи з цього, можна твердити, що положення, згідно з яким протягом «1917–1921 рр. спостерігався процес трансформації сільської громади в земельну», неприйнятне. Є й інша підстава так говорити. Фіскальну й поліцейську функції не можна вважати атрибутами сільської громади. Як слушно зауважив Павло Зирянов, їх нав'язала громаді держава. А поземельно-господарські функції були природними функціями сільської громади [13, с. 7, 13, 39].

Під час аграрної революції діяльність сільської громади залишалася багатобічною. Як поземельна спілка сільська громада діяла навіть активніше, ніж у дореволюційний період. Вона брала активну участь у розподілі конфіскованої землі.

Під час аграрної революції общинне землеволодіння (за новою, радянською термінологією – землекористування) існувало тільки в Харківській губернії. Більшості місцевих селян був знайомий общинний передільний механізм. У період аграрної революції він надався селянам. За допомогою общинного передільного механізму нерідко здійснювали зрівняльний перерозподіл земель. Слід зауважити, що в зрівняльний перерозподіл було пущено не тільки поміщицькі та інші неселянські землі, а й землі частини селян. У деяких випадках здійсненню зрівняльного перерозподілу передувало запровадження общинних порядків [23, с. 92].

Під час столипінської реформи селяни виходили з громади на хутори й відруби. У період аграрної революції окреслилася протилежна тенденція. Хуторяни й відрубники поверталися в громаду. Особливо помітного розвитку ця тенденція набула в Харківській губернії. Громадянам удалося повернути частину «столипінців» у громаду й пустити їхні землі в загальний переділ [24, с.141–142].

Під час аграрної революції масштаби общинного землекористування в Харківській губернії зросли. Уявлення про цю динаміку дають матеріали Володимира Калініченка, які стосуються 1917–1923 рр. На території, де з 1923 р. існувала Куп'янська округа, 1917 р. общинна форма землекористування охоплювала 45% селянських земель, Ізюмська – 55%, Харківська – 33%, Сумська – 24%. 1923 р. в Куп'янській окрузі питома вага общинної форми становила 49,5%, в Ізюмській – 62%, у Харківській – 36%, у Сумській – 50% [1, с. 289, 290].

Зі сказаного випливає, що під час аграрної революції на Лівобережжі зросла кількість передільних громад. Однак, говорячи про передільні громади, не можна випускати з уваги, що тоді вони існували тільки в Харківській губернії.

Український радянський законодавець, котрий ухвалив 1922 р. Земельний кодекс УСРР, назвав сільську громаду земельною громадою і створив нові правові умови, у яких відтоді мала існувати громада [25, ст. 42–65]. Судячи з того, які справи було покладено на земельну громаду, радянська влада хотіла обмежити її діяльність вирішенням земельних і господарських питань [25, ст. 52, 59, 61–64].

У пореволюційні роки общинна форма землекористування й далі наступала на ділянкову (подвірну). Наступ общинної форми відбувався головним чином у районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. Тут звичайним явищем був перехід земельної громади від ділянкової форми землекористування до общинної [12, с 95]. Уявлення про динаміку дають матеріали Володимира Калініченка, які стосуються 1923–1929 рр.

Між 1923 і 1929 рр. питома вага общинної форми землекористування в районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи, істотно зросла. У Куп'янській окрузі вона збільшилася з 49,5 до 78,5%, в Ізюмській – з 62 до 68,1%, у Харківській – з 36 до 67,4% [1, с. 290, 292].

Сумська округа заслуговує окремої уваги. Вона опинилася поза районом «зростання масштабів общинного землекористування». На Сумщині питома вага общинної форми зменшилася з 50% 1923 р. до 49,6% 1929 р. [1, с. 290, 292].

Ніжинська округа теж заслуговує окремої уваги. Тут з'явилося общинне землекористування. Однак його масштаби в Ніжинській окрузі були невеликими. 1929 р. питома вага общинної форми землекористування становила 2,2% [1, с. 292].

Що стосується Полтавської, Лубенської, Роменської та Прилуцької округ, то в цих округах общинного землекористування не існувало. Тут індивідуальні господарства користувалися землею тільки в ділянковій формі [1, с. 290, 292].

У праці Володимира Калініченка немає відомостей щодо Кременчуцької округи. Як джерело інформації можна використати службовий лист Кременчуцького окружного земельного відділу від 3 квітня 1926 р. Із нього видно, що на Кременчуччині панувала ділянкова форма землекористування [26, ф. 27, оп. 6, спр. 722, арк. 52].

Отже, у пореволюційні роки на Лівобережжі тривало зростання кількості передільних громад. Деякі подвірні громади трансформувалися в передільні. Лєвова частка приросту чисельності передільних громад припала на район, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. У Ніжинській окрузі з'явилися передільні громади. Але тут їх було мало. У Сумській окрузі окреслилася тенденція до зменшення кількості передільних громад. Однак тут їх було досить багато. У Полтавській, Лубенській, Роменській і Прилуцькій округах передільних громад не існувало. Те саме можна сказати й про Кременчуцьку округу.

Закономірно постає питання: чому земельні громади переходили від ділянкової форми землекористування до обшинної? Під час аграрної революції в руки селян перейшла значна частина поміщицьких та інших неселянських земель. Однак селянське малоземелля збереглося. У пореволюційний час кількість сільських жителів швидко зростала. Ми маємо в своєму розпорядженні дані про збільшення чисельності сільського населення, які стосуються 1927 р. За цей рік сільське населення Куп'янської округи зросло на 11,6 тис. чол., Ізюмської – на 10 тис., Харківської – на 28,2 тис., Сумської – на 13,2 тис., Ніжинської – на 8,1 тис. Станом на 1 січня 1928 р. в Куп'янській окрузі налічувалося 417 тис. сільських жителів, в Ізюмській – 374 тис., у Харківській – 1050 тис., у Сумській – 608 тис., у Ніжинській – 424 тис. Зрозуміло, що в міру збільшення чисельності сільського населення зростала земельна тіснота. У Куп'янській окрузі середня величина душевого наділу за 1927 р. зменшилася з 1,305 дес. до 1,269 дес., в Ізюмській – з 1,24 до 1,21, у Харківській – з 0,931 до 0,906, у Сумській – з 0,793 до 0,775, у Ніжинській – з 0,807 до 0,791 [27, с. 250–251]. Зростаюча земельна тіснота штовхала на перехід від ділянкової форми землекористування до обшинної. Такий перехід давав земельній громаді змогу провести «перший переділ».

Володимир Калініченко висунув положення, згідно з яким у пореволюційний час передільна громада (за його термінологією – обшина) стала розпадатися. Погляд В. Калініченка чітко передає уривок із його праці: «Чимало селян розуміло нікчемність обшинних переділів землі, неможливість за їх допомогою досягти матеріального достатку. Тому відродження обшин під час аграрної революції стало тимчасовим явищем. Селяни використали знайомий їм розподільний механізм общини для зрівняльного поділу земель. Як тільки селянське землекористування стабілізувалося, почався зворотний процес розпаду общин» [1, с. 147]. До погляду Володимира Калініченка приєднався Вячеслав Калініченко [9, с. 182]. Із цим поглядом не можна погодитися. Земельний кодекс УСРР містив норму, відповідно до якої кожен індивідуальний землекористувач мав уходити до земельної громади [25, ст. 10].

Індивідуальне землекористування поза земельною громадою було неможливим. Створені українським радянським законодавцем правові умови унеможливили розпад земельної громади. Як уже зазначалося, у період столипінської реформи селяни виходили з громади на хутори й відруби. Тоді громада справді розпадалася. У пореволюційний час нічого подібного не було. Інша справа, що в Степу виразно окреслилася тенденція до втрати передільною громадою земельно-передільної функції. Тут декотрі передільні громади перетворилися на подвірні. Прикметно, що Степ відрізнявся від Лівобережжя ліпшою землезабезпеченістю індивідуальних господарств [1, с. 286]. За відомостями Володимира Калініченка, 1923 р. общинна форма землекористування охоплювала 26,2% селянських земель УСРР, 1929 р. – 26% [1, с. 290–292]. Зменшення її питомої ваги було пов'язане з перетворенням деяких передільних громад на подвірні.

У 1920-х роках громади стали переходити до громадських багатопільних сівозмін. Селянам допомагали державні органи, зокрема землевпорядні. Громадські багатопільні сівозміни організовували в ході землевпорядкування наділів земельних громад. Кількість багатопільних громад із року до року зростала. Станом на 1 жовтня 1927 р. в Лівобережному регіоні нараховувалося 448 земельних громад, на землях яких було організовано громадське багатопілля [27, с. 16]. Громадські багатопільні сівозміни становили 99,7% сівозмін, організованих у ході землевпорядкування наділів земельних громад Лівобережжя 1928 р. [28, с. 47].

Багатопільна громада, подібно до трипільної, мала забезпечувати дотримання сівозміни громадянами. Так, 26 серпня 1928 р. загальні збори Майорівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи розглядали питання про дотримання громадської багатопільної сівозміни. Ухвалили: «Вести посів у полях тільки черговими культурами» [29, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 179].

«... введення громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку без

болючої ломки старих форм землекористування, – зауважив Володимир Калініченко. – Потреби в суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалась роль земельної громади на селі. Вона фактично переростала в кооператив». Розвиваючи свою думку, науковець додав, що земельна громада поступово перетворювалася на кооперативну організацію вертикального типу [1, с. 154, 160]. Із цим не можна погодитися. Викликає заперечення висунуте Володимиром Калініченком положення, згідно з яким передільна громада «гальмувала розвиток сільського господарства» [1, с. 147]. Її не можна вважати антиподом подвірної громади. За відомостями Наркомзему, станом на 1 січня 1928 р. в Лівобережному регіоні було землевпорядковано наділи 191 тис. селянських дворів. Із них 135,1 тис. користувалися землею в ділянковій формі, 51,7 тис. – в общинній. Решта входила до колгоспів [27, с. 255]. Із наведених даних випливає, що на Лівобережній Україні значну частину тих громад, які перейшли до громадських багатопільних сівозмін, становили передільні громади. Отже, рис кооперативу набувала не тільки подвірна громада, а й передільна.

Свого часу український радянський історик Іван Громенко висунув положення, згідно з яким багато земельних громад перетворилося на колгоспи. «Більшість земгромад, – писав науковець, – перетворювалася в тсози, лише деякі – в комуни й артілі» [30, с. 101]. До погляду Івана Громенка приєдналися сучасні українські історики Олена Абразумова й Сергій Корновенко [31, с. 176, 177; 32, с. 100, 183]. Із цим поглядом не можна погодитися.

На Лівобережній Україні траплялися випадки, коли ціла земельна громада приймала статут колгоспу. Але таких випадків було мізерно мало. Цю думку можна підтвердити даними Укрколгоспу. Станом на 17 жовтня 1929 р. 43 земельні громади прийняли статут товариства спільного обробітку землі, 1 земельна громада прийняла статут артілі [26, ф. 1, оп. 5, спр. 490, арк. 19]. За нашими підрахунками, ці земельні громади становили 0,53% від загальної кількості земельних громад Лівобережної України [33, с. 77, 81–82]. Цей відсоток був нижчим, ніж загальнореспубліканський. В УСРР на колгоспи

перетворилося 355 земельних громад [26, ф. 1, оп. 5, спр. 490, арк. 19]. За підрахунками Володимира Калініченка, ці земельні громади становили 0,9% від загальної кількості земельних громад республіки [1, с. 161].

Загальновідомо, що радянські колективізатори знищили індивідуальні селянські господарства. Знищення індивідуальних селянських господарств супроводжувалося знищенням земельних громад [11, с. 122].

Таким чином, у першій третині ХХ ст. сільська громада Лівобережної України зазнала істотної еволюції. Основна тенденція трансформації сільської громади під час столипінської реформи полягала в тому, що вона втрачала поземельно-господарські функції. Але сільська громада, як поземельна спілка, не перестала існувати. Під час аграрної революції вона відіграла дуже важливу роль у царині розподілу землі. У Харківській губернії тоді виразно окреслилася тенденція до перетворення подвірної громади на передільну. Вона розвивалася далі в пореволюційні роки. Тоді ж чітко окреслилася тенденція до перетворення громади на сільськогосподарський кооператив вертикального типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : іст.-екон. дослідж. / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 398, [2] с.
2. Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV–XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 52–66.
3. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Анісімов Вячеслав Валентинович. – Київ, 1997. – 162 с.
4. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кривко Ірина Миколаївна. – Запоріжжя, 1999. – 224 с.
5. Інкін В. Ф. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / В. Ф. Інкін. – Львів : Добра справа, 2004. – СІ, 420, [3] с.

6. Лохматова А. І. Земельно-розподільна діяльність селянських громад Півдня України в другій половині XIX століття / А. І. Лохматова // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 227–231.

7. Приймак О. М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX століття / О. М. Приймак // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. 27. – С. 59–64.

8. Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Калініченко. – Чернігів, 2009. – 19, [1] с.

9. Калініченко В. В. Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Калініченко Вячеслав Володимирович. – Харків, 2015. – 656 с.

10. Калиниченко В. В. Земельное общество УССР (1922–1930 гг.): классификация форм землепользования / В. В. Калиниченко // Norwegian Journal of development of the International Science. – 2017. – Vol. 1, № 5. – P. 36–40.

11. Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) / В. М. Мацюцький // Вісник Харківського державного університету. – 1997. – № 396 : Історія. – Вип. 29. – С. 115–123.

12. Мацюцький В. М. До питання про передільну громаду / В. М. Мацюцький // Актуальные научные исследования в современном мире. – Переяслав-Хмельницький, 2019. – Вып. 5, ч. 6. – С. 89–100.

13. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России: 1907–1914 гг. / П. Н. Зырянов. – Москва : Наука, 1992. – 256 с.

14. Гурбик А. О. Громада / А. О. Гурбик // Енциклопедія історії України. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 209.

15. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период / В. В. Калиниченко // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 266. – С. 3–12.

16. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии / В. В. Иванов // Харьковский сборник. – Харьков, 1893. – Вып. 7. – С.1–29.

17. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Майстренко Владислав Сергійович. – Харків, 1997. – 195 с.

18. Авраменко А. М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Авраменко Анатолий Михайлович. – Харьков, 1985. – 259 с.

19. Литошенко Н. А. Община в Купянском уезде : очерк Мараховской сельской поземельной общины / Н. А. Литошенко // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – С.232–248.

20. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России, 1881–1904 / А. М. Анфимов. – Москва : Наука, 1980. – 239 с.

21. Лучицкий И. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века / И. В. Лучицкий // Отечественные записки. – 1882. – № 11. – С.91–116.

22. Сельское хозяйство Украины. – Харьков : Издат. отд. НКЗ УССР, 1923. – 232 с.

23. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.) / М. І. Ксензенко. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1968. – 184 с.

24. Калиниченко В. В. Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919 – 1923 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Калиниченко Владимир Викторович. – Харьков, 1981. – 338 с.

25. Земельный кодекс УССР : утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г. – Харьков : Изд. Наркомзема, 1923. – 31, [1] с.

26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

27. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: рік перший. – Харків : Харполіграф, 1929. – XXXIV, 334, [14] с.

28. Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928–29 – 1932–33 рр.). – Ч. 2. Організація земельної території. – Харків : Рад. селянин, 1929. – 99 с.

29. Державний архів Харківської області.

30. Громенко І. Є. Земельні громади України (1927–1929 рр.) / І. Є. Громенко // Український історичний журнал. – 1972. – № 9. – С. 99–102.

31. Абразумова О. М. Проблема інтеграції земельних громад українського селянства в систему громадсько-політичних організацій радянського суспільства / О. М. Абразумова // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2014. – Вип. 14. – С. 175–177.

32. Абразумова О. М. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу : монографія / О. М. Абразумова. С. В. Корновенко. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. – 190 с.

33. Мацюцький В. М. Сільськогосподарська діяльність земельної громади Лівобережної України (1922–1930 рр.) / В. М. Мацюцький // Актуальные научные исследования в современном мире. – Переяслав, 2020. – Вып. 2, ч. 5. – С. 75–83.